

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ТА НЕДОПУЩЕННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ

ВАСИЛЬЧЕНКО Оксана Петрівна - доктор юридичних наук, професорка кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-4464-3708

УДК 342.7

DOI 10.32782/EP.2023.3.33

*Стаття присвячена дослідженню права на свободу совісті та віросповідання «*forum internum*» в контексті реалізації принципу рівності.*

Стаття розкриває сутність поняття права на свободу совісті та віросповідання, особливості його нормативного закріплення у національному та міжнародному законодавстві з урахуванням його співвідношення з принципом рівності.

В статті також проаналізовано законодавче закріплення статусу релігійних організацій та їх вплив на забезпечення права на свободу совісті та віросповідання.

*Автор зосереджує увагу на внутрішньому вимірі віри, відомому як «*forum internum*», і визначає проблемні аспекти його захисту на практиці. Шляхом аналізу судової практики, зокрема рішень Європейського Суду з прав людини, стаття вивчає, як забезпечення цього права взаємодіє з принципом рівності в сучасному суспільстві.*

За результатами дослідження було виявлено, що ефективна реалізація принципу рівності можлива у разі постійного вдосконалення інструментів контролю та відповідного реагування на можливі випадки дискримінації. Захист права на свободу совісті необхідно впроваджувати через системний підхід до проблеми рівності у сфері віросповідання та світогляду.

*Ключові слова: право на свободу совісті та віросповідання, права людини і громадянина, *forum internum*, принцип рівності, дискримінація, рівність прав і свобод, секта, «Свідки Єгови».*

Постановка проблеми

Сучасне розуміння права на свободу совісті та віросповідання ґрунтується не лише на змістовній історії його розвитку, але й має поширену практику застосування як на універсальному, так і регіональному рівнях.

Тісний зв'язок релігійних прав людини з іншими невід'ємними правами, зокрема правом на життя та низкою інших, що розвиваються в ході еволюції та просування гуманітарних цінностей, вказує на їх нерозривну взаємодію. Актуальність розгляду права на свободу совісті та віросповідання в контексті реалізації принципу рівності визначається тим, що це дослідження може сприяти створенню більш справедливого суспільства, де кожна особа може вільно виражати свою совість та релігійні переконання, уникаючи дискримінації чи порушень її прав. Забезпечення можливості вираження релігійних переконань без дискримінації стає важливим чинником у формуванні держави, яка прагне до рівноправ'я.

Для забезпечення механізму ефективної реалізації та належного нормативного закріплення права на свободу совісті та віросповідання, необхідним є опрацювання сучасної практики Європейського суду з прав людини та Комітету з прав людини. Проте вітчизняна практика свідчить, що вчені переважно досліджували питання права на свободу совісті та віросповідання з позиції національного законодавства. Аналіз судової практики, зокрема рішень Європейського Суду з прав людини, дозволяє вивчити

взаємодію цього права із принципом рівності в сучасному суспільстві.

Автор розглядає ступінь юридичного регулювання аспекту права на свободу совісті та віросповідання, зокрема, в його «внутрішньому» вимірі, відомому як «*forum internum*», а також особливості його реалізації в контексті принципу рівності.

Стан дослідження проблеми

У сучасній міжнародній науковій дискусії велика увага приділяється вивченню аспекту захисту прав людини на свободу совісті та віросповідання. Дослідження у розрізі цієї тематики покладені в основу наукових робіт низки визначних вчених (Ю. Баскін, Ю. Безбородов, К. Борисов, Д. ван дер Вайвер, Т. Васильєва, М. Дженіс, К. Іванз, М. Іванз, Ю. Карлов, Д. Карлсон, Н. Лернер, Д. Літл, Б. Тахзіб, П. Тейлор, Д. Уїтт та інші). Окрім цього, принцип рівності в українському праві відзначається важливим місцем у дослідженнях численних вчених, серед яких Н. Болотіна, О. Лукашова, О. Мельникова, О. Петришин, М. Поліковський, П. Рабінювич, С. Сунегін, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, Т. Фулей тощо. Варто відзначити, що дослідження в цьому напрямку беруть початок із розгляду питань, пов'язаних із виокремленням права на релігійні свободи та їх захистом, що має свій корінь в період від ХІХ до початку ХХ століття. Великий внесок у цей процес внесли вчені, такі як Й. Блюнчлі, Ф. Ліст, Ж. Мартенс, Ф. Мартенс, А. Рів'є та інші, а також дослідники, зокрема А. Стоянов, М. Таубе, Г. Уїтон.

В українській науковій спільноті були проведені дослідження різних аспектів права на свободу совісті та віросповідання. Серед фахівців, спеціалізація яких пов'язана з конституційним правом, варто відзначити В. Малишка, який зосереджується на конституційному забезпеченні права на свободу світогляду та віросповідання, Г. Сергієнка, який досліджує конституційно-правове регулювання відносин між державою та релігійними організаціями для гарантування свободи віросповідання, та Л. Ярмола, який вивчає юридичне забезпечення свободи віросповідання. Особливістю наукових досліджень в цьому напрямку є галузевий підхід,

але, водночас, комплексні конституційно-правові аналізи цієї теми залишаються обмеженими (зокрема, можна згадати М. Марчука). Також, глибоких досліджень окремих аспектів цього права, наприклад, внутрішньої свободи (*forum internum*), було здійснено обмеженою кількістю вчених, серед яких варто виділити М. Марчука.

Виклад основного матеріалу

Право на свободу совісті та віросповідання є однією з визначальних складових гарантій індивідуальних свобод та прав людини, закріплених у міжнародних документах. Водночас, переважна більшість міжнародних нормативних актів, що регулюють права і свободи людини та визначають умови для обмеження цих прав, висвітлюють абсолютний характер «внутрішнього» аспекту свободи релігії (*forum internum*).

Доктрина *forum internum*, з одного боку, надає людині можливість вибирати, дотримуватися, розвивати і навіть повністю змінювати свої особисті думки і переконання [1], а з іншого – зобов'язує державу утримуватися від втручання в фундаментальні ідеї і переконання, що народжуються в глибині душі людини, і спрямована на запобігання будь-якого ідеологічного впливу на людину, в тому числі шляхом релігійного навіювання і використання інших форм маніпулювання. У той же час держава зобов'язана не допускати ситуації, коли приватні особи, включаючи релігійні об'єднання, використовують такі форми навіювання, які носять примусовий, маніпулятивний або шахрайський характер [2].

Загальний коментар № 22 (48) Комітету ООН з прав людини щодо ст. 18 Загальної Декларації прав людини зазначає, що «свобода «мати чи приймати» релігію чи віру обов'язково надає право обирати релігію чи віру, включаючи, *inter alia*, право змінювати теперішню релігію чи віру особи на іншу чи приймати атеїстичні погляди, а також право особи зберігати релігію чи віру». У будь-якому випадку право «змінювати» чи «мати чи приймати» релігію або віру лежить у площині абсолютного права внутрішньої свободи в законодавчих положеннях, які накладають обмеження в цій сфері і не відповідають

вимогам внутрішньої свободи. Окрім цього, положення про те, що захист *forum internum* включає право особи змінювати релігію чи віру визнає і ст. 9 Європейської Конвенції з прав людини [3].

Зауважимо, що відповідно до п. 2 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, не допускаються відступу від свободи думки, совісті, релігії або переконань навіть в разі військових дій або у разі крайньої потреби¹.

Окрім цього, як положення п. 3 ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, так і п. 2 ст. 9 Міжамериканської конвенції про права людини, передбачають, що обмеження свободи релігії повинні стосуватися лише віросповідання та демонстрації релігійних переконань у зовнішньому аспекті (*forum externum*), і не можуть застосовуватися до внутрішньої свободи релігії, пов'язаної з розумовою діяльністю та внутрішніми переконаннями людини, не зачіпаючи при цьому інших членів суспільства (*forum internum*). До того ж, широкий консенсус у межах права на свободу релігії чи віри не лише окреслений у відповідних міжнародних документах з прав людини, а й активно простежується й у практиці Організації з безпеки і співробітництва в Європі.

Подібно до більшості країн європейського регіону, Україна виступає за принцип відокремлення церкви від держави, а також за право людини вибирати свою віру відповідно до власних внутрішніх переконань та потреб. Релігійні організації та церква в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова, що яскраво простежується у ст. 35 Основного закону, де закріплено, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання».

Варто відзначити, що дане право може бути обмежене лише відповідно до зако-

¹ Для порівняння: ст. 15 Європейської конвенції про захист прав людини передбачає, що будь-яка з Високих Договірних Сторін «в разі війни або іншої надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації, може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тій мірі, в яких вимагає гострота обставин, за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням за міжнародним правом».

ну, якщо це вимагається для забезпечення громадського порядку, здоров'я та моралі громадян, або для захисту прав і свобод інших осіб. Це право, у свою чергу, охоплює свободу віровчення будь-якої релігії або відмови від неї, неперешкожене виконання релігійних обрядів і культів одноособово чи колективно, а також здійснення релігійної практики.

Кожному громадянину України гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати та змінювати релігії або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання [4].

Згідно з чинним національним законодавством, юридичний статус будь-якої релігійної організації базується на двох ключових принципах: незалежності церкви від держави та рівності всіх релігій перед законом. Так, відповідно до положень ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», жодній із існуючих в Україні релігійній організації не можуть надаватися якісь переваги чи визнаватися пріоритетність певної релігії, оскільки «усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом» [5].

Зауважимо й те, що законодавством України на сьогодні не передбачено жодних пільг та обмежень для релігійних організацій на підставі їхнього історичного минулого, чисельності чи внеску у розвиток державності і культури. У свою чергу, обмеження застосовуються лише у тих випадках, коли релігійна діяльність порушує чинне законодавство і становить загрозу суспільній безпеці, порядку, або може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю громадян, моралі чи основним правам і свободам інших осіб.

Правовий статус всіх релігійних організацій в Україні є однаковий та рівноправний. Проте, не всі релігійні організації отримують однакове суспільне сприйняття, підтримку тощо, задекларована рівність конфесій перед законом чинна лише у дер-

жавно-правових відносинах, і то не завжди місцеві органи публічного управління дотримуються цих норм. Рівність релігійних організацій у суспільно-політичній, економічній, освітній та інших сферах є певною мірою умовною. Зазвичай перевага надається традиційним церквам (православним, греко-католицькій – залежно від регіону), що пов'язано зі значимістю цих конфесій в історії, культурі, державності, моральності, наступності традицій українського суспільства. Релігійний плюралізм передбачає не лише визнання за релігійною організацією права на суспільне буття, але й права на володіння духовною істиною, певною культурною практикою, власними традиціями, що є важливою умовою формування конструктивних міжконфесійних відносин [6].

Зазначимо, що в соціології релігії вже сформований загальний поділ релігійних організацій на церкву, деномінацію та секту. Зокрема, джерелом виникнення деструктивних східних сект, які набули широкого поширення в цілому світі, є східні релігії, такі як індуїзм, кришнаїзм та буддизм, які в останній час прагнуть пристосуватися до смаків європейців.

Особливої популярності в Україні так само набула секта Свідки Єгови, яку переважно асоціюють не з релігійною сектою, а з фінансово-торговою пірамідою з псевдорелігійним надбудованим центром впливу. Відповідно до норм українського законодавства, держава не може відмовити у реєстрації будь-якій тоталітарній секті, якщо вона у своєму статуті відкрито не заявляє про антигромадські цілі чи методи своєї діяльності. Проте для захисту громадян від організацій (у тому числі релігійних), метою яких є вторгнення у підсвідомість людини та менталітет суспільства, законодавці мають адаптовувати та оновлювати законодавство у сфері релігії, використовуючи при цьому досвід розвинених демократичних держав, які з метою захисту фізичного та психологічного здоров'я нації прийняли низку законодавчих актів у релігійній ділянці.

Однією зі складових свободи совісті та віросповідання є абсолютна свобода думки і світоглядного вибору, на що вказує як українська, так і міжнародна законодавча база.

Складно уявити собі обставини, коли держава могла б досягти успіху в своїх спробах перешкодити мати або змінювати свої релігійні переконання. Свобода думки, совісті і релігії, що не тягне за собою її прояв, не може бути піддана втручанню з боку держави. Особа за бажанням може відійти від своєї релігійної віри [7]. Це, у свою чергу, свідчить про правову максиму, на якій заснована внутрішня свобода релігії – *lex non cogit ad impossibilia* (закон не вимагає неможливого) – закон просто не може контролювати думки людини. Відтак, ідеї або переконання, що не виражені зовні не призводять до певних дій, не можуть заподіяти суспільну шкоду.

Та чи насправді можна вважати внутрішній аспект свободи релігії абсолютним? Пропонуємо розглянемо приклади, які підтримують інший погляд.

Одним з цікавих рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) є рішення по справі «Рієра Блум та інші проти Іспанії» (*Riera Blume and others v. Spain*) [8], що стосується незаконного позбавлення волі індивідуумів з метою спроби «депрограмувати» переконання, отримані ними під час перебування в «секті». Хоча викрадення й «депрограмування» були проведені батьками та активістами антисектантської організації *Pro Juventud*, ЄСПЛ встановив порушення Конвенції саме з боку Іспанської держави.

У 1983 р. до відділу громадської безпеки Генералітат (уряду) Каталонії за допомогою організації *Pro Juventud* («За молодь»), створеної з метою боротьби з сектами, надійшло прохання про допомогу від декількох громадян, які стверджували, що членів їх сімей заманив до себе *Centro Esotérico de Investigaciones* – Центр езотеричних досліджень (далі – ЦЕД). У своїй скарзі ці особи посилювалися на те, що керівникам ЦЕД вдалося домогтися повної зміни особистості їх послідовників, які розірвали зв'язки зі своїми родинами та друзям, а також тяжіли до заняття проституцією та участі в різних ініціативах, спрямованих на отримання грошей для організації. У ході попереднього розслідування поліція Каталонії провела обшук в будинках членів ЦЕД і заарештувала декількох їх послідовників, в тому числі й заявників.

Під час судового засідання органи прокуратури вказали на ймовірну небезпеку непередбачуваних реакцій (аж до спроб накласти на себе руки) членів секти в разі звільнення. Однак, суд ухвалив рішення звільнити заявників, надавши усні вказівки поліції, що затримані, у тому числі заявники, повинні бути передані їхнім родинам, яким рекомендовано помістити їх в психіатричний центр, щоб відновити психологічну рівновагу. На підставі усного розпорядження судді заявники (шість громадян Іспанії) «були перевезені співробітниками поліції Каталонії в поліцейських службових автомобілях до готелю, який знаходиться в тридцяти кілометрах від Барселони. Там вони були передані їхнім родинам і доставлені в окремі приміщення під наглядом спеціально запрошених людей, їм не дозволили покидати свої кімнати протягом перших трьох днів. Вікна їх кімнат були щільно закриті дерев'яними дошками, і шибки були закриті. Заявники нібито піддавалися процесу «депрограмування», який здійснювався психологом і психіатром на прохання *Pro Juventud*.

Відтак, у своєму рішенні ЄСПЛ дійшов висновку, що без активної співпраці з каталонською владою позбавлення волі могло мати б місце з порушенням ст. 5 Конвенції. І хоча визнання порушення ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність) скасувало необхідність розглядати це питання в рамках ст. 9 (свобода думки, совісті і релігії), ЄСПЛ також ухвалив, що право на свободу віросповідання повинно захищатися, навіть якщо родичі ставляться вороже до релігійного вибору. Очевидно, таке насильницьке «депрограмування» сектантів, що ґрунтується на батьківській любові й турботі про дорослих дітей, розглядається як вторгнення в *forum internum* свободи релігії, однак питання про допустимість насильницької «реабілітації» в законодавстві однозначно не вирішене. Частково це можна пояснити і тим, що подібна практика є «сімейною справою».

За результатами аналізу рішенн ЄСПЛ у справі «Рієра Блум та інші проти Іспанії» (*Riera Blume and others v. Spain*), що демонструє вкрай поширений випадок для зна-

чної кількості родин по всьому світу, можна констатувати, що, з одного боку, держава зобов'язана утримуватися від втручання в *forum internum* шляхом релігійного або ідеологічного нав'ювання, «депрограмування» чи використання інших форм маніпулювання, а з іншого, держава також зобов'язана не допускати, щоб інші сторони, включаючи релігійні об'єднання, використовували такі методи нав'ювання, які носять примусовий, маніпулятивний або шахрайський характер (методи «контролю над свідомістю і тотально владної дисципліни»).

Таким чином, висновок Європейського суду з прав людини, що стосується релігійної свободи, проголошує, що держава не має права нав'язувати людям, що їм вірити, а також зобов'язана захищати людей від релігійного тиску з боку інших. Це важливо, бо релігійна свобода є основоположним правом людини, і люди повинні мати можливість вільно обирати свою віру, не піддаючись примусу чи маніпуляціям. Цей висновок ЄСПЛ має значний вплив на життя людей у всьому світі, захищаючи право на свободу совісті та віросповідання, а також гарантуючи невтручання держави в особисті переконання людей.

Висновки

Питання подальшого розвитку національного та міжнародного законодавства, спрямованого на захист права на свободу віросповідання, залишається актуальним і на сьогодні, оскільки багатоконфесійність держави покладає на неї ряд юридичних та гуманітарних зобов'язань перед суспільством задля збереження міжконфесійного миру в Україні. Задля ефективного механізму правового регулювання суспільно-релігійних відносин, необхідним є впровадження таких законодавчих та правозахисних інструментів, які були б спрямовані на гарантування рівноправ'я та уникнення будь-якої форми дискримінації.

Ефективна реалізація принципу рівності вимагає постійного вдосконалення інструментів контролю та відповідного реагування на можливі випадки дискримінації. Відтак, вкрай важливим є забезпечення всебічного захисту права на свободу совісті через

системний підхід до проблеми рівності у сфері віросповідання та світогляду.

Література

1. «Ван ден Дунген проти Нідерландів». VAN DEN DUNGEN v. THE NETHERLANDS, no. 22838/93, ECHR (Second Chamber), Decision of 22.02.1995.
2. Коккінакіс проти Греції. KOKKINAKIS v. GREECE, no. 14307/88, ECtHR (Chamber), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 25.05.1993, A260-A.
3. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. За ред. В.Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини, МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ». Харків, 2005. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1144327696>
4. Конституція України, Верховна Рада України. Закон від 28.06.1996, № 254к/96-ВР.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
6. Чорнописька В., Шептицька М. Правове забезпечення принципу рівності релігійних організацій в Україні. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/288597/282244>
7. Дарбі проти Швеції // DARBY v. SWEDEN, no. 11581/85, ECtHR (Chamber), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 23.10.1990, A187.
8. Рієра Блюм та інші проти Іспанії. RIERA BLUME AND OTHERS v. SPAIN, no. 37680/97, ECtHR (Fourth Section), Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 14.10.1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-VII.

GUARANTEEING THE PRINCIPLE OF EQUALITY AND NON-DISCRIMINATION IN THE REALIZATION OF THE RIGHT TO FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION

The article is devoted to the study of the right to freedom of conscience and religion «forum internum» in the context of the principle of equality.

The article reveals the essence of the concept of the right to freedom of conscience and religion, the peculiarities of its normative consolidation in national and international legislation, taking into account its correspondence with the principle of equality.

The article also analyzes the legislative framework for the status of religious organizations and their impact on the right to freedom of conscience and religion.

The author focuses on the internal dimension of faith, known as «forum internum», and identifies problematic aspects of its protection in practice. By analyzing the case law, in particular, the judgments of the European Court of Human Rights, the article explores how the enforcement of this right interacts with the principle of equality in modern society.

The research has shown that effective implementation of the principle of equality is possible in the case of continuous improvement of control tools and appropriate response to possible cases of discrimination. The protection of the right to freedom of conscience should be implemented through a systematic approach to the problem of equality in the field of religion and worldview.

Key words: right to freedom of conscience and religion, human and civil rights, forum internum, principle of equality, discrimination, equality of rights and freedoms, sect, Jehovah's Witnesses.